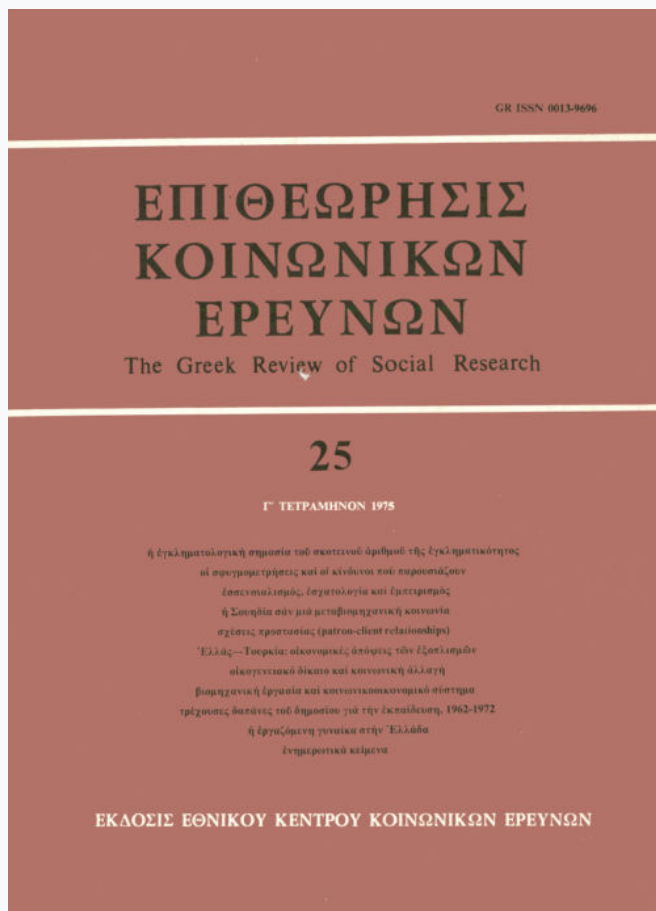

The Greek Review of Social Research

Vol 25 (1975)

25 Γ'

Οικογενειακό δίκαιο και κοινωνική αλλαγή

A.K. Παπαχρίστου

doi: [10.12681/grsr.389](https://doi.org/10.12681/grsr.389)

Copyright © 1975, A.K. Παπαχρίστου

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

To cite this article:

Παπαχρίστου Α. (1975). Οικογενειακό δίκαιο και κοινωνική αλλαγή. *The Greek Review of Social Research*, 25, 439–444. <https://doi.org/10.12681/grsr.389>

οικογενειακό δίκαιο και κοινωνική αλλαγή

του

A. Κ. Παπαχρίστου

Έπιμελητοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν

Ἡ σχέση μεταξύ τῶν μεταβολῶν τοῦ νομικοῦ συστήματος καὶ τῶν κοινωνικῶν ἀλλαγῶν ἀποτελεῖ ἓνα ἀπὸ τὰ κύρια σημεῖα ἐρευνας γιὰ τὴν Κοινωνιολογία τοῦ Δικαίου.¹ Σύμφωνα μετὰ τὴ βασικὴ θεωρητικὴ ὑπόθεση τῆς ἐξελεκτικῆς πορείας τοῦ δικαίου,² τὰ νομικὰ συστήματα συνεχῶς μεταβάλλονται, παρακολουθώντας τὶς γενικότερες κοινωνικὲς ἀλλαγές.

Τὸ πρόβλημα ποῦ προκύπτει γιὰ τὴ σύγχρονη Κοινωνιολογία τοῦ Δικαίου εἶναι ἂν τὸ δίκαιο μπορεῖ νὰ ἀποτελέσει ὄργανο κοινωνικῆς ἀλλαγῆς, ἂν δηλαδὴ μπορεῖ νὰ προετοιμάσει, νὰ διευρύνει ἢ νὰ ἐπιταχύνει τὴν κοινωνικὴ ἀλλαγὴ. Τὸ πρόβλημα αὐτὸ εἶναι ἐξαιρετικὰ ἐπίκαιρο. Διαπιστώνει κανεὶς σήμερα, ἰδιαιτέρως στὶς χῶρες ποῦ ἐπιδιώκουν τὴν οἰκονομικὴ καὶ κοινωνικὴ τους ἀνάπτυξη, τὴν προσπάθεια ἐκσυγχρονισμοῦ καὶ ἐκλογικεύσεως³ τῶν νομικῶν συστημάτων, μετὰ τὴν προσδοκία προώθησεως τῆς διαδικασίας ἀναπτύξεως.⁴

Ἡ ἀντίληψη αὕτη, περὶ τοῦ δικαίου ὡς μέσου κοινωνικῆς ἀλλαγῆς, προϋποθέτει ὅτι οἱ νομικοὶ κανόνες μποροῦν νὰ ἐπηρεάζουν τὴ διαμόρφωση τῶν κοινωνικῶν θεσμῶν καὶ τὴν ἐξέλιξη τῶν κοινωνικῶν σχέσεων.⁵ Ἡ ἐπίδραση αὕτη τοῦ δικαίου εἶναι ἄμε-

1. Σχετικὰ μετὰ τὴν προβληματικὴν: Δίκαιο-κοινωνικὴ ἀλλαγὴ, βλέπε Β. Μ. Persson-Blegvald, «Législation et changement social. Conditions et limites», *Sociologie du droit et de la justice*, Bruxelles, Institut de sociologie, 1969, σελ. 162-170. G. Davy, «Droit et changement social», *Transactions of the Third World Congress of Sociology*, τ. 1., London, 1956, σελ. 33-46. Y. Drog, «Law and Social Change», *Tulane Law Review*, 787, 1959. (Ἀποσπάσματα δημοσιεύονται στὸ *Readings, Sociology of Law*, Penguin Books, 1969, σελ. 90-99, ὅπου καὶ παραπέμπουμε). W. Friedmann, *Law and Social Change in Contemporary Britain*, London, Stevens, 1951. Τοῦ ἴδιου, *Law in a Changing Society*, London, Stevens, 1959. J. N. Hazard, *Law and Social Changing in the USSR*, London, 1953.

2. J. Carbonnier, *Flexible droit*, Paris, LGDJ, 1971, σελ. 5 ἑπ. Ἐπίσης, H. Lévy-Bruhl, *Sociologie du droit*, Paris, PUF (*que sais-je?*), 1967, σελ. 31 ἑπ.

3. Μετὰ τὴν ἐννοία ποῦ ὁ Μ. Weber ἔδινε στὸν ὄρο *rationalisation*.

4. Βλέπε σχετικὰ, *Aspects juridiques du développement* (συνολικὸ ἔργο) ὑπὸ τὴ διεύθυνση τοῦ Α. Tunc), Paris, Dalloz, 1966.

5. Ὅπως παρατηρεῖ ὁ Y. Drog (op. cit., σελ. 93), γιὰ τὴν «κλαστικὴν» μαρξιστικὴν θεωρίαν δὲν εἶναι δυνατὴ καμμιά ἐπίδραση τοῦ δικαίου στὴν κοινωνικο-οἰκονομικὴ ὑποδομὴ τῆς κοινωνίας. Σήμερα ὅμως ὑποστηρίζεται ὅτι ἡ μηχανιστικὴ θεωρία καὶ ὁ «οἰκονομισμὸς» δὲν ἀνταποκρίνονται στὴν πραγματικὴ σκέψη τοῦ Marx. Γιὰ τὸν L. Althusser, ἰδιαιτέρως, ἡ ὑπερδομὴ δὲν εἶναι ποτὲ τὸ ἀπλὸ ἐπιφανόμενον τῶν κοινωνικο-οἰκονομικῶν συνθηκῶν, ἀλλὰ συγχρόνως καὶ ἡ προϋπόθεση τῆς ὑποδομῆς αὐτῆς. Σύμφωνα μετὰ τὴν ἀντίληψη αὕτη, τὸ δίκαιο προσδιορίζεται βέβαια σὲ τελικὸ βαθμὶ ἀπὸ τὴν κοινωνικο-οἰκονομικὴ ὑποδομὴ, διατηρεῖ ὅμως σχετικὴ ἀυτονομία, ποῦ τοῦ ἐπιτρέπει νὰ προηγεῖται ἢ νὰ καθυστερεῖ σχετικὰ μετὰ αὐτὴ. Βλέπε σχετικὰ, L. Althusser, *Pour Marx*, Paris, Maspero, 1965. N. Poulantzas, «A propos de la théorie marxiste du droit», *Archives de philosophie du droit*, 1967, σελ. 145-162. V. Knapp, «La technique de la réforme du droit dans les pays socialistes», *Revue internationale de droit comparé*, 1970, σελ. 5-19. H. M. Issa, *Capitalisme et société anonyme en Egypte*, Paris, LGDJ, 1970.

ση, ὅταν ὁ κοινωνικός θεσμός ἢ ἡ κοινωνικὴ σχέση ρυθμίζεται ἀποκλειστικὰ ἢ κατὰ κύριο λόγο ἀπὸ νομικοὺς κανόνες. Στὴν περίπτωσιν αὐτῆ, ἡ νομοθετικὴ μεταβολὴ ἀποτελεῖ τὴν ἀπαραίτητη προϋπόθεση τῶν κοινωνικῶν ἀλλαγῶν. Ἀντίθετα, ὅταν πρόκειται γιὰ κοινωνικὸ θεσμὸ ἢ κοινωνικὴ σχέση, ποὺ ὑπάγονται κυρίως στὴ δικαιοδοσία ἐξονομικῶν κανόνων, ἡ ἐπίδρασις τῆς νομοθετικῆς μεταβολῆς δὲν εἶναι παρὰ ἕμμεση.

I

Τὸ Οἰκογενειακὸ Δίκαιο, τὸ σύνολο δηλαδὴ τῶν νομικῶν κανόνων ποὺ ρυθμίζουν τὴ συγκρότησι καὶ λειτουργία τῆς οἰκογένειας, βρίσκεται πρὸ κοινῆ ἀπὸ ὁποιοδήποτε ἄλλο κλάδο δικαίου στὴν κοινωνικὴ ζωὴ. Ἡ οἰκογένεια εἶναι τὸ σημεῖο ἐπαφῆς τῶν κανόνων τοῦ δικαίου, τῆς ἠθικῆς καὶ τῶν ἠθῶν. Ἡ οὐσιαστικὴ μάλιστα ρύθμισις τῶν οἰκογενειακῶν σχέσεων προέρχεται στὴν πραγματικότητα περισσότερο ἀπὸ τοὺς κανόνες τῆς ἠθικῆς καὶ τῶν ἠθῶν, παρὰ ἀπὸ τοὺς καθαρὰ νομικοὺς κανόνες.¹ Ἡ ἰδιομορφία αὐτῆ τῶν οἰκογενειακῶν σχέσεων, ὡς ἀντικειμένον τοῦ Οἰκογενειακοῦ Δικαίου, περιορίζει αἰσθητὰ τὴν ἀποτελεσματικότητά τῆς νομοθετικῆς μεταβολῆς, σχετικὰ μὲ τὶς ἐπιθυμητὰς κοινωνικὰς ἀλλαγὰς ἐπὶ τῆς δομῆς καὶ λειτουργίας τῆς οἰκογένειας. Ἡ μεταβολὴ αὐτῆ ἀφορᾷ πράγματι ἕνα ἀπὸ τὰ κανονιστικὰ συστήματα (systèmes normatifs) ποὺ ρυθμίζουν τὶς οἰκογενειακὰς σχέσεις, τὸ νομικὸ σύστημα. Ὅταν λοιπὸν τὰ δύο ἄλλα κανονιστικὰ συστήματα (ἡ ἠθικὴ καὶ τὰ ἠθῶ) παραμένουν ἀμετάβλητα, οἱ πιθανότερες οὐσιαστικῆς ἐφαρμογῆς καὶ ἀφομοιώσεως τῶν νέων νομικῶν κανόνων εἶναι μειωμένες. Γι' αὐτὸν ἀκριβῶς τὸ λόγο, ἡ νομικὴ μεταβολὴ πρέπει νὰ συνοδεύεται ἀπὸ ἐδρύτερες κοινωνικὰς καὶ πολιτιστικὰς ἀλλαγὰς, ποὺ συνεπάγονται τὴν ἐξέλιξιν τῶν ἄλλων κανονιστικῶν συστημάτων καὶ τῶν ἀντίστοιχων ἀξιών. Στὸ πλαίσιο τῶν ἀλλαγῶν αὐτῶν, τὸ Οἰκογενειακὸ Δίκαιο δημιουργεῖ νέα πρότυπα συμπεριφορᾶς. Ἡ συμμόρφωσις στὰ πρότυπα αὐτὰ εἶναι δυνατὸ νὰ ἐπιρραεῖ τὴν ἐξέλιξιν αὐτῆ καὶ νὰ συντελέσει στὴ διαμόρφωσιν τῶν οἰκογενειακῶν σχέσεων. Κατὰ συνέπεια ἡ ἐπίδρασις τοῦ Οἰκογενειακοῦ Δικαίου στὶς κοινωνικὰς ἀλλαγὰς εἶναι ἕμμεση.

Ἡ ἀργὴ ἐξέλιξιν τῶν οἰκογενειακῶν ἠθῶν εἶναι ἀναμφισβήτητη. Ὅπως εἶναι γνωστὸ, ἡ ἔντασις ἀντιστάσεως στὴν κοινωνικὴ ἀλλαγὴ ποικίλλει ἀνάλογα μὲ τοὺς τομεῖς τῶν κοινωνικῶν σχέσεων.² Ἡ

οἰκογένεια, εἰδικότερα, παρουσιάζει σημαντικὴ ἀδράνεια στὴν κοινωνικὴ ἀλλαγὴ,³ ἀδράνεια ποὺ ἐκδηλώνεται συνήθως μὲ τὴ σημαντικὴ καθυστέρησιν τῆς ἐξελίξεως τοῦ συστήματος ἀξιών ποὺ τὴ διέπουν σὲ σχέση μὲ τὴν κατάστασιν τῶν γενικότερων κοινωνικο-οικονομικῶν καὶ πολιτιστικῶν συνθηκῶν μιᾶς κοινωνίας. Ἡ δύναμις τῆς συνέχειας καὶ ἡ προσκόλλησις, συχνὰ ἀσυνείδητη, σὲ παραδοσιακὰ ἀξίες δημιουργοῦν ἰσχυρὰς ἀναστολὰς, ποὺ παρεμποδίζουν τὶς ἀπότομες καὶ ριζικὰς ἀλλαγὰς.⁴

Ἡ θέσπισις κανόνων δικαίου, ποὺ ἐπιδιώκουν νὰ μεταβάλουν τὴ δομὴ καὶ τὴ λειτουργία τῆς οἰκογένειας, κινδυνεύει πάντοτε νὰ μείνῃ χωρὶς οὐσιαστικὰ ἀποτελέσματα. Ὁ κίνδυνος αὐτὸς ἀξάνει ὅταν ἡ νομοθετικὴ μεταβολὴ δὲν συνοδεύεται ἀπὸ πολιτικὴ ριζικὴς μεταρρυθμίσεως καὶ ἐδρύτερων κοινωνικῶν καὶ πολιτιστικῶν ἀλλαγῶν, ποὺ συνεπιφέρουν τὴ μεταβολὴ τῶν ἐξονομικῶν κανονιστικῶν συστημάτων.

Ἡ προσπάθεια ἔστι τοῦ Kemal νὰ ἐκσυγχρονίσει, μὲσω τῆς νομοθεσίας, τὴν παραδοσιακὴν μουσουλμανικὴν οἰκογένεια, κατέληξε σὲ πλήρη ἀποτυχία.⁵ Ἡ μονογαμία, ὁ πολιτικὸς γάμος, ἡ ἀπαγόρευσις ἀποπομπῆς τῆς συζύγου, προβλέπονταν ἀπὸ τὸν ἔλβετικὸ Ἀστικὸ Κώδικα, ποὺ εἰσήχθηκε αὐτοῦσιος στὴν Τουρκία. Στὴν πραγματικότητα ὅμως δὲν μπόρεσαν νὰ βροῦν ἐφαρμογὴ παρὰ σὲ περιορισμένον

3. Βλέπε J. Carbonnier, *Flexible droit*, op. cit., σελ. 140-141. Ἐπίσης, Y. Drot, op. cit., σελ. 98.

4. Ἰδιαίτερα χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ περίπτωση τῆς Ἰαπωνίας. Παρὰ τὸν ταχύτατον ρυθμὸ ἀναπτύξεως καὶ τὴ ραγδαία οικονομικὴ ἀνάπτυξιν, ἡ Ἰαπωνικὴ οἰκογένεια ἐξακολουθεῖ, ἀκόμα καὶ σήμερα, νὰ διατηρεῖ τὰ παραδοσιακὰ της γνωρίσματα. (Βλέπε, K. Ariga, *The Japanese Family*, Tokyo, Shibundo, 1965). Πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι μετὰ τὴν ἐπανάστασιν τοῦ Meiji (1867) εἰσήχθηκε στὴν Ἰαπωνίαν τὸ Ἀστικὸ Δίκαιο. Ὅσο ἀφορᾷ ὅμως τὶς οἰκογενειακὰς σχέσεις, ὁ Ἰαπωνικὸς Ἀστικὸς Κώδικας δὲν περιέλαβε καμμιὸν διάταξιν καὶ ἔτσι αὐτὰς ἐξακολουθῶσιν νὰ διέπονται ἀπὸ τοὺς κανόνες τοῦ *giri* καὶ τοῦ *ethimo*. Μετὰ τὸ Δεύτερον Παγκόσμιον Πόλεμον, ὁ Ἀστικὸς Κώδικας τῆς Ἰαπωνίας τροποποιήθηκε, ὥστε νὰ ρυθμίσει καὶ τὶς οἰκογενειακὰς σχέσεις. Σχετικὰ μὲ τὴν Ἰαπωνικὴν οἰκογένεια, βλέπε K. Morioka, «Les cycles de la famille japonaise», στὴν ἐπιλογὴν καμμένων τῆς A. Michel, *Sociologie de la famille*, Paris, 1970, Mouton, σελ. 269-273. Σχετικὰ μὲ τὴν εἰσαγωγὴν τῶν εὐρωπαϊκῶν δικαίων στὴν Ἰαπωνίαν καὶ τὰ οὐσιαστικὰ τοὺς ἀποτελέσματα στὴν κοινωνικὴν πραγματικότητα, βλέπε, Y. Noda, *Introduction au droit japonais*, Paris, Dalloz, 1966.

5. Σχετικὰ μὲ τὴν εἰσαγωγὴν καὶ τὰ ἀποτελέσματα τῶν εὐρωπαϊκῶν δικαίων στὴν Τουρκία, στὸ πλαίσιο τῆς μεταρρυθμιστικῆς προσπάθειας τοῦ Kemal, βλέπε *Bulletin international des sciences sociales*, 1957, ἀφιερωμένον στὸ Συνέδριον τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ποὺ εἶχε ὡς θέμα τὴν εἰσαγωγὴν ξένων δικαίων στὴν Τουρκία. Ἐπίσης, H. K. Elbirci, «Reflexions sur l'adoption en Turquie des règles du code civil suisse», στὸ περιοδικὸν *Revue internationale de droit comparé*, 1950, σελ. 5 ἔπ. Γιὰ τὸ χαρακτῆρα τῆς Ἐπαναστάσεως τῶν Νεοτούρκων, βλέπε, K. Steinhaus, *Sociologie der türkischen Revolution*, Frankfurt am Main, Europäische Verlagsanstalt, 1966. Γιὰ τὴ μουσουλμανικὴν οἰκογένεια, βλέπε, S. Dirks, *La famille musulmane turque*, Paris, 1969 καὶ M. Makal, *Un village anatolien*, Paris, Plon, 1963.

1. J. Carbonnier, *Flexible droit*, op. cit., σελ. 141.
2. M. L. Balandier, «Tradition et continuité», *Cahiers internationaux de sociologie*, 1968, 44, σελ. 1 ἔπ. Σχετικὰ μὲ τὴν προβληματικὴν, κοινωνικὴν ἀλλαγὴ-οἰκογενειακὸν δίκαιο, βλέπε H. Foster, «Family Law in a Changing Society», στὸ συλλογικὸν ἔργον, *Society and Law*, 1962, διευθ. Davis.

κύκλο προσώπων, κατοίκων τών αστικών κέντρων. Ἡ πλειονότητα τοῦ τουρκικοῦ λαοῦ ἔμεινε προσκολλημένη στις παραδοσιακές οικογενειακές ἀξίες.¹ Ἡ ἀπουχία τοῦ νέου νομικοῦ συστήματος ρυθμίσεως τῶν οικογενειακῶν σχέσεων νά συντελέσει στήν κοινωνική ἀλλαγὴ, πρέπει νά ἀναζητηθεῖ, στήν περίπτωση τῆς Συρίας, τόσο στὴ δύναμὴ ἀντικατάστασης τῆς παραδοσιακῆς οἰκογένειας, ὅσο καὶ στὸν καθαρὰ ἐπιφανειακὸ χαρακτῆρα τῆς νομοθετικῆς μεταρρυθμίσεως, ποῦ δὲν συνοδεύτηκε ἀπὸ γενικότερες κοινωνικὲς καὶ πολιτιστικὲς ἀλλαγές. Ἡ ἀντικατάσταση ἐπομένων τῶν παραδοσιακῶν κανόνων ρυθμίσεως τῶν οἰκογενειακῶν σχέσεων ἀπὸ ἐνα σύστημα νομικῶν κανόνων, ποῦ ἀντιστοιχοῦσε σὲ πᾶσι πρὸς χωρηθῆναι κοινωνικὲς, οἰκονομικὲς καὶ πολιτιστικὰς προϋποθέσεις, δὲν ὀδήγησε στὰ ἀναμενόμενα ἀποτελέσματα. Ἀντίθετα μάλιστα ἡ διάσταση κοινωνικῆς πραγματικότητας καὶ ἐπίσημου δικαίου, ἰδιαιτέρως ἐντονὴ στὸ χῶρον τῶν οἰκογενειακῶν σχέσεων, δημιούργησε πολὺπλοκα καὶ ἀπρόβλεπτα κοινωνικὰ προβλήματα.²

Στὶς ἀφρικανικὲς ἐπίσης χῶρες ἡ ριζικὴ ἀναμόρφωση τῶν κανόνων οἰκογενειακοῦ δικαίου, ποῦ ἀποβλέπει κυρίως τὸν περιορισμὸ τῆς ἰσχύος τῆς παραδοσιακῆς «ἐκτεταμένης» οἰκογένειας, στήν κατάρτησιν τῆς πολυγαμίας καὶ τῆς προίκας καὶ στήν ἐνίσχυσιν τῆς «συζυγικῆς» οἰκογένειας, δὲν μπόρεσε νά ἐπιφέρει τὴν διαμόρφωσιν τῶν οἰκογενειακῶν σχέσεων.³ Στὸ πλαίσιο τῶν διεργασιῶν τῶν ἀφρικανικῶν κοινωνιῶν, ἡ νομικὴ πολιτιστικὴ ἐπαγωγή (acculturation juridique) συμμετέχει στὴ γενικότερη διαδικασίαν κοινωνικῆς καὶ πολιτιστικῆς ἀλλαγῆς, ἀλλὰ μὲν περιορισμένα ἀποτελέσματα, ἰδιαιτέρως στὸν τομέα τῶν οἰκογενειακῶν σχέσεων.

Στὶς περιπτώσεις μεταβολῆς τῶν κανόνων τοῦ Οἰκογενειακοῦ Δικαίου μὲ σκοπὸ τὴν ἐπίτευξιν, ἐπι-

τάχυνση ἢ διεύρυνση τῆς ἀλλαγῆς στὴ δομὴ καὶ λειτουργία τῆς οἰκογένειας, τὸ νέο σύστημα ἀποκτᾶ, ὅπως εἶδαμε, τὴν παιδαγωγικὴν ἀξία ἐνὸς προτύπου συμπεριφορᾶς. Οἱ δυνατότητες ἐπιτυχίας τοῦ προτύπου αὐτοῦ εἶναι περιορισμένες, ὄχι ὅμως καὶ ἀνυπαρκτές. Ἰδιαιτέρα στὴν περίπτωση ποῦ οἱ κανόνες αὐτοὶ ἐφαρμόζονται ἀπὸ ὀρισμένους κύκλους προσώπων, εἶναι δυνατὴ ἡ ἐξάπλωσιν τοῦ καὶ σὲ εὐρύτερα στρώματα, μὲ τὴν προϋπόθεσιν βεβαίως ἡ διαδικασίαν κοινωνικῆς καὶ πολιτιστικῆς ἀλλαγῆς βρίσκεται σὲ κίνησιν.

Στὸ μέτρο ποῦ ἡ ἐξέλιξις τῶν κοινωνικο-οικονομικῶν καὶ πολιτιστικῶν συνθηκῶν δημιουργεῖ ἀντικειμενικὰ τοὺς ὄρους οὐσιαστικῆς ἐφαρμογῆς τοῦ νέου οἰκογενειακοῦ δικαίου, ἡ συμμόρφωσις τοῦ συνόλου τῶν πολιτῶν στὶς ἐπιταγὰς τοῦ ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὸ βαθμὸ ἀφομοιώσεώς του. Ἡ ἀφομοίωσις αὐτῆς συνενάγεται μεταβολῇ τῆς νομικῆς συνειδήσεως (τοῦ συναίσθηματος, δηλαδὴ, περὶ τοῦ τί εἶναι καὶ τί δὲν εἶναι δίκαιο).⁴ Ὅταν οἱ νέοι αὐτοὶ νομικοὶ κανόνες —ὄργανο προωθήσεως τῆς κοινωνικῆς ἀλλαγῆς— «ἐσωτερικευθοῦν» σὲ σημεῖο ποῦ μεταβάλλεται ἡ νομικὴ συνείδησις, τότε μπορούμε νά θεωρήσουμε ὅτι ἡ νομοθετικὴ μεταβολὴ ἔχει πετύχει.⁵

Τὸ πρόβλημα τῆς σχέσεως μεταξὺ τῶν κοινωνικῶν ἀλλαγῶν καὶ τῶν μεταβολῶν τοῦ Οἰκογενειακοῦ Δικαίου ἐμφανίζεται διαφορετικῶς στὴν περίπτωση τῶν συγχρόνων βιομηχανικῶν κοινωνιῶν. Ἡ νομικὴ μεταβολὴ ἀκολουθεῖ συνήθως τὶς κοινωνικὲς καὶ πολιτιστικὲς ἐξελίξεις, καί, κατὰ συνέπεια, δὲν ὑπάρχουν ἰδιαιτέρως δυσχέρειες ἐφαρμογῆς καὶ ἀφομοιώσεως τοῦ νέου νομικοῦ κανόνα Οἰκογενειακοῦ Δικαίου. Ἀντίθετα μάλιστα ἡ μεταβολὴ τοῦ Οἰκογενειακοῦ Δικαίου καθυστερεῖ πολλὰ φορᾶς σὲ σχέση μὲ τὴν ἐξέλιξις τῶν ἠθῶν καὶ τὶς κοινωνικὲς ἀνάγκες.⁶ Τὸ θέμα τοῦ διαζυγίου εἶναι ἐνδεικτικὸ τῆς διαστάσεως μεταξὺ τῶν νομικῶν κανόνων καὶ τῆς κοινωνικῆς πραγματικότητας. Ἡ ἔμμονη τοῦ νόμου στὴν ἀρχὴ τῆς ὑπατιότητος ὀδήγησε στὴ δε facto ἐμφάνισιν τοῦ «συναντικτικοῦ» διαζυγίου, ποῦ σηρίζεται στὴν

1. Ἀναφέρουμε χαρακτηριστικὰ τὴν πολυγαμίαν. Σύμφωνα μὲ τὸν L. F. Findicoglu (*BIDS*, op. cit., σελ. 18), τὸ ποσοστὸ, ποῦ συμμορφώνεται στὴν ἀρχὴ τῆς μονογαμίας τοῦ Ἀστικοῦ Κώδικα, δὲν εἶναι μεγαλύτερο ἀπὸ τὸ 25% τοῦ συνολικοῦ πληθυσμοῦ (Ἐκτιμήσεις τοῦ 1956).

2. Ἡ εἰσαγωγή τοῦ πολιτικοῦ γάμου ἰδιαιτέρως σοβαρὰ προβλήματα. Τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ πληθυσμοῦ ἐξακολουθεῖ νά τελεῖ θρησκευτικὸ γάμο, παρὰ τὴν νομοθετικὴ ἀπαγόρευση. Οἱ γάμοι αὐτοὶ εἶναι φυσικὰ ἀνυπαρκτοὶ γιὰ τὸ ἐπίσημο Κράτος, τὰ δὲ παιδιά, ποῦ γεννιοῦνται, «νόθα». Χρειάστηκαν ἀλλεπάλληλες ἐπεμβάσεις τοῦ νομοθέτου (1932, 1934, 1945, 1950), γιὰ νά νομιμοποιηθοῦν τὰ παιδιά αὐτὰ. Βλ. σχετικὰ, H. Timur, «Le mariage civil en Turquie: les difficultés rencontrées, leurs causes et leurs remèdes», στὸ *BIDS*, op. cit., σελ. 35-39. Ἐπίσης, P. Stirling, «La propriété foncière, le mariage et le droit dans les villages turcs», *ibid.*, σελ. 21-35.

3. Σχετικὰ μὲ τὴν εἰσαγωγή καὶ ἐφαρμογὴ τοῦ νέου Οἰκογενειακοῦ Δικαίου στὶς ἀφρικανικὲς χῶρες, βλέπε, J. Costa, «La nouvelle famille africaine et le droit de l'indépendance», *Année sociologique*, 1971, σελ. 153-180. Ὅσο ἀφορᾶ τὶς μεταβολές τῆς ἀφρικανικῆς οἰκογένειας, R. Décobigny, «Requiem pour la famille africaine», *Annales africaines*, 1965, σελ. 1-77.

4. Ἡ διαδικασίαν ἀφομοιώσεως κάθε νομικοῦ κανόνα περιλαμβάνει τρία διαδοχικὰ στάδια: τὴν πραγματικὴ γνῶσιν τοῦ νόμου· τὴν ἐκούσιν προσαρμογὴ τῆς συμπεριφορᾶς στὸ νομικὸ ὑπόδειγμα· τὴν μεταβολὴ τῆς νομικῆς συνειδήσεως.

5. Πολλές φορὲς ὅμως ἡ ἐσωτερικευσις τοῦ νέου κανόνα ἐκτρέπεται πρὸς τὴν «ἐπιερμηνείαν» («reinterprétation») τοῦ περιεχομένου του. Τὸ άτομο ἀκολουθεῖ ἐκούσιν τὸ νέο νομικὸ κανὼνα συμπεριφορᾶς, προσδίδοντάς του ὅμως περιεχόμενο ἐμπνευσμένο ἀπὸ τὰ παραδοσιακὰ συστήματα ἀξιών. Βλέπουμε ἔτσι, στὶς ἀφρικανικὲς χῶρες, τὴν ἐμφάνισιν μονογαμικῶν οἰκογενειῶν, ἀλλὰ μὲ παράλληλη, ἀνεπίσημη πιά, διατήρησιν ἐξογαμικῶν σχέσεων. (J. Carbonnier, *Sociologie juridique*, Paris, Armand Collin, 1972). Σχετικὰ μὲ τὴν ἔννοια τοῦ ὄρου «ἐπιερμηνείαν», βλέπε, M. Herskovits, «Tradition et bouleversement de la culture en Afrique», *Présence africaine*, 1961, σελ. 124-131.

6. Βλέπε, D. Freed καὶ H. Foster, Jr., «Divorce à l'américaine», *Sociologie de la famille*, op. cit., σελ. 191-196.

ἐπίκληση ψευδῶν λόγων καὶ στὴ συμπαγνία τῶν συζύγων.¹ Ἡ πρόσφατη τάση τῶν νομοθεσιῶν νὰ ἀντικαταστήσουν τὸ παραδοσιακὸ «διαζύγιο-κύρωσι» μὲ τὸ «διαζύγιο-ἀποτυχία», ἐρχεται ἀκριβῶς νὰ καλύψει τὴν καθυστέρηση τοῦ νόμου καὶ νὰ προσαρμώσει τὸ Οἰκογενειακὸ Δίκαιο στὶς κοινωνικὲς συνθήκες.²

Πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἡ καθυστέρηση τῶν κανόνων τοῦ Οἰκογενειακοῦ Δικαίου, στὶς κοινωνικὲς ἀλλαγές, ὀφείλεται συχνὰ στὸ γεγονός ὅτι τὰ συστήματα ἀξιών, ποὺ διέπουν τὴν οἰκογένεια καὶ ποὺ, κατ' ἀρχήν, κυρῶνται ἀπὸ τὸ δίκαιο, συνδέονται μὲ τὰ desiderata διαφόρων ομάδων πείσεων, ὅπως ἡ Ἐκκλησία, ὀργανώσεις, διάφοροι σύλλογοι, κτλ. Ἡ στάση τῶν ομάδων αὐτῶν ἀπέναντι στὴ νομοθετικὴ μεταβολὴ εἶναι δυνατὸ νὰ ἐπιβραδύνει σημαντικὰ τὴ διαδικασίαν προσαρμογῆς τῶν νομικῶν κανόνων στὴν κοινωνικὴ πραγματικότητα, μὲ τὸ ἐπιχειρήματα κυρίως ὅτι ἡ κοινὴ γνώμη δὲν εἶναι ἔτοιμη γιὰ τὴ μεταβολὴ αὐτῆς. Ἡ πρόσφατη ὁμως ἀνάπτυξη τῆς ἐμπειρικῆς Κοινωνιολογίας τοῦ Δικαίου ἐπιτρέπει σήμερα νὰ ἔχουμε ἀκριβῆ γνώση τῆς στάσεως τῆς κοινῆς γνώμης ἀπέναντι στοὺς νομικοὺς κανόνες, ποὺ ρυθμίζουν τὶς οἰκογενειακὲς σχέσεις. Οἱ μεταρρυθμίσεις τοῦ Οἰκογενειακοῦ Δικαίου, ποὺ ἔγιναν τὰ τελευταία χρόνια στὶς περισσότερες ἐρωπαϊκῆς χώρας, βασίστηκαν σὲ ἀποτελέσματα τέτοιων ἐρευνῶν.³ Ἡ ἀξία τῶν ἐμπειρικῶν αὐτῶν ἐρευνῶν, ποὺ προηγουμένως τῶν νομοθετικῶν μεταβολῶν, βρίσκονται ἀκριβῶς στὸ γεγονός ὅτι μὲ τὰ ἀποτελέσματά τους συντελοῦν στὴν κατάρριψη πολλῶν μύθων σχε-

τικὰ μὲ τὴν πραγματικὴ κατάσταση τῶν οἰκογενειακῶν ἠθῶν. Οἱ ἐρευνες αὐτὲς ἀποδεικνύουν ὅτι πολ-λὲς φορὲς ἡ κοινὴ γνώμη εἶναι ἔτοιμη νὰ δεχθεῖ νομοθετικὲς λύσεις, ποὺ στὰ μάτια τῶν «ἐλίτ» φαίνονται πολὺ τολμηρὲς καὶ ἐπικίνδυνες.

II

Οἱ πρόσφατες διαπιστώσεις γιὰ τὴν ἀνάγκη μεταρρυθμίσεως τοῦ ἑλληνικοῦ Οἰκογενειακοῦ Δικαίου, ποὺ ἀρχισαν νὰ ὑλοποιοῦνται μὲ τὸ σχέδιο νόμου περὶ διαζυγίου, ἔφεραν στὴν ἐπικαρτότητα τὸ πρόβλημα τῆς σχέσεως τῶν διατάξεων Οἰκογενειακοῦ Δικαίου τοῦ Ἀστικοῦ Κώδικα μὲ τὶς ἀλλαγές τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας καὶ τὴν ἐξέλιξη τῶν ἠθῶν τῆς. Ἡ ἀνυπαρξία ὁμοῦ ἐμπειρικῶν ἐρευνῶν καὶ τὰ λίγα στατιστικὰ στοιχεῖα, σχετικὰ μὲ τὴν κοινωνικὴ πραγματικότητα, δυσχεραίνουν τὴν ἐπιστημονικὴ τὸν ἀντιμετώπιση, ἰδιαίτερα ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς Κοινωνιολογίας τοῦ Δικαίου.

Τὸ ἑλληνικὸ Οἰκογενειακὸ Δίκαιο, ὅπως ἐμφανίζεται στὸν Ἀστικὸ Κώδικα, παρουσιάζει δύο βασικὰ κοινωνιολογικὰ γνωρίσματα, τὸν θρησκευτικὸ καὶ πατριαρχικὸ χαρακτῆρα.

Ο Ἀστικὸς Κώδικας, υἱοθετώντας τὶς ἀντιλήψεις τῆς Ὀρθόδοξης Ἐκκλησίας, καθιερῶνει σὰν ἀποκλειστικὸ συστατικὸ τύπο τοῦ γάμου τὴν ἱερολογία. Ἡ καθιέρωση τῆς ἱερολογίας, σὰν ἀπαραίτητης προϋποθέσεως γιὰ τὸ κύρος τοῦ γάμου, καὶ ἡ συνκολούθη ἀπαγόρευση τοῦ πολιτικοῦ γάμου ἔχουν σὰν συνέπεια εἰς τὸ ὀλοκλήρω τοῦ συστήματος τοῦ ἑλληνικοῦ Οἰκογενειακοῦ Δικαίου ὀργανώνεται σύμφωνα μὲ τὴς δογματικῆς θέσεις τῆς Ἐκκλησίας. Τὸ γεγονός αὐτὸ ἔχει ἰδιαιτέρως πολιτικὴ καὶ κοινωνιολογικὴ σημασία. Ὅπως τόνιζε στὶς συζητήσεις τῆς Ἀναθεωρητικῆς Ἐπιτροπῆς τοῦ Ἀστικοῦ Κώδικα ὁ Ἀλέξανδρος Παπαναστασίου, «τὸ ζήτημα εἶναι κατ' ἐξοχὴν πολιτικόν... Κατὰ τὴν ἀντίληψίν μου, ὁ θρησκευτικὸς γάμος, τὸ ὑποκρωτικὸν δηλαδὴ τὸ θρησκευτικὸν γάμου, ἡμπορεῖ νὰ εὐρη δικαιολογίαν μόνον εἰς θεοκρατικὸν Κράτος. Μόνον ἐν θεοκρατικῶν Κράτος εἶναι δυνατόν, λογικὸς φερόμενον, νὰ ὑποκρῶνῃ τὸς πολίτας αὐτοῦ νὰ συνάπτουν γάμον θρησκευτικόν».⁴ Ὁ θρησκευτικὸς χαρακτῆρας τοῦ ἑλληνικοῦ Οἰκογενειακοῦ Δικαίου, σὸ μῆτρο ποὺ ἐκφράζει τὸ ἐξ ὀρισμοῦ ἀμετακίνητο ἢ δυσκίνητο θεολογικὸ δόγμα, παρεμποδίζει τὴν ἐξέλιξη τῶν νομικῶν κανόνων καὶ τὴν προσαρμογὴ τους στὶς κοινωνικὲς συνθήκες. Ἡ ἄρνηση τῆς Ἐκ-

1. Τὰ σκηνοθετημένα αὐτὰ διαζύγια, ποὺ στηρίζονται στὴ γενικὴ ὑποκρισία, ὄχι μόνον προσβάλλουν τὸ κύρος τοῦ νόμου καὶ τῆς δικαιοσύνης, ἀλλὰ ἀκόμη δημιουργοῦν ὀδυνηρὲς ἐμπειρίες στοὺς συζύγους. Βλέπε σχετικὰ μὲ τὴ Γαλλία, J. Carbonnier, «La question du divorce», *Recueil Dalloz*, 1975, chronique XX, σελ. 115 ἐπ. Σχετικὰ μὲ τὴν Ἑλλάδα, Ν. Παπανασιου, «Τὸ πρόβλημα τοῦ συναινετικοῦ διαζυγίου», *ΕΕΝ*, λγ', σελ. 862-870. Ἐπίσης, Ξ. Σκορίνη-Παπαρηγοπούλου, *Οἱ λόγοι διαζυγίου κατὰ τὴν ἑλληνικὴν νομολογίαν*, Ἀθήναι, 1971, σελ. 183 ἐπ.

2. Βλέπε σχετικὰ, J. Carbonnier, «La question du divorce», op. cit., σελ. 116. E. Brongersma, «La nouvelle loi sur le divorce aux Pays-Bas», *Revue internationale de droit comparé*, 1975, 2, σελ. 395-405.

3. Ἀναφέρουμε ἐνδεικτικὰ τὶς ἐρευνες οἰκογενειακοῦ δικαίου ποὺ ἔγιναν στὴ Γαλλία καὶ ποὺ ἀφοροῦσαν τὶς περιουσιακὲς σχέσεις τῶν συζύγων καὶ τὸ διαζύγιο. Βλέπε σχετικὰ μὲ τὴν πρόση, F. Terré, «La signification sociologique de la réforme des régimes matrimoniaux», *Année sociologique*, 1965, σελ. 3-83· σχετικὰ μὲ τὴν ἐρευνα διαζυγίου, βλέπε, *Le divorce et les Français*, tom. I, *Enquête d'opinion*, tom. II, *L'expérience des divorcés*, Paris, PUF, 1974.

Βλέπε ἐπίσης, γιὰ τὴ Γερμανία, τὸ ἄρθρο τῶν A. Grandke, H. Kuhring, W. Weise, «Die öffentliche Meinung in der deutschen demokratischen Republik zur Entwicklung der Familie und des Familienrechts und ihr Einfluss auf den Inhalt des neuen Familiengesetzbuches», σὸ περιοδικὸν *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Socialpsychologie*, Sonderheft II, 1967, σελ. 310-322.

4. Βλέπε ἀκόμη τὶς ἀπόψεις τοῦ Ἀλεξάνδρου Σβάλου, μέλους τῆς ἴδιας Ἐπιτροπῆς: «Ἡ ὑποχρέωσις τοῦ ἐρχομένου εἰς γάμου κοινωνίαν νὰ τελεσθῇ καὶ θρησκευτικὸν γάμου, ἀντικαταστάσει τοῦ ἐκπονηθέντος πρὸς τὴν σημερινὴν λαϊκὴν καταγωγὴν τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας, ἀντικαταστάσει τὸν κόσμον τῶν θεοκρατικῶν ἰδεῶν» (πρακτικὰ Ἀναθεωρητικῆς Ἐπιτροπῆς, σελ. 428).

κλησίας να συναινέσει σε βασικές μεταβολές καθήλωνει το ελληνικό Οικογενειακό Δίκαιο σε ρυθμίσεις, που δεν ανταποκρίνονται στην κοινωνική πραγματικότητα. Η αναπόφευκτη καταστρατήγηση του νόμου έχει ασφαλώς δυσμενή αποτελέσματα για το κύρος του και μειώνει έτσι αισθητά τη σημασία του νομικού κανόνα σάν προτύπου συμπεριφοράς.¹

Η καθιέρωση πολιτικού γάμου (με δυνατότητα τελέσεως, για όσον το επιθυμούν, θρησκευτικού),² θα είχε σάν αποτέλεσμα τη διευκόλυνση της εξέλιξης του Οικογενειακού Δικαίου, ώστε να ανταποκρίνεται στις κοινωνικές ανάγκες και την προσαρμογή του στη συνταγματικά κατοχυρωμένη άρχη της ελευθερίας της θρησκευτικής συνειδήσεως.

Όλοκληρο, έξ άλλου, το σύστημα του ελληνικού Οικογενειακού Δικαίου είναι συγκροτημένο με τέτοιο τρόπο, ώστε να εξασφαλίζεται η προνομιακή θέση του άνδρος μέσα στην οικογένεια. Η διάταξη του άρθρου 1387 (α'Ο άνιρ είναι ή κεφαλή της οικογενείας και αποφασίζει περί παντός δι,τι αφορά τον συζύγουν βίον, ενόσφ ή απόφαισις αυτού δεν παρίσταται ως κατάχρησις δικαιώματος) δεν είναι παρά δηλωτική των αντίληψεων του νομοθέτου σχετικά με τη θέση και τους ρόλους των δύο συζύγων στην οικογένεια. Ακόμη και ή πομπώδης γλωσσική μορφή του άρθρου αυτού είναι χαρακτηριστική της προθέσεως του νομοθέτου να διακηρύξει πανηγυρικά την πεποιθησή του για τη νομική ύπεροχμή του άνδρος. Η αναγνώριση του τελευταίου σάν άρχηγού της οικογένειας έχει σάν άμεση συνέπεια την άδυναμια της συζύγου να εργάζεται, χωρίς την άδεια του συζύγου. Άπλουστευμένο, λοιπόν, το κοινωνιολογικό σχήμα κατανομής των ρόλων μεταξύ των συ-

ζύγων είναι το εξής: Ό άνδρας, αφού προηγουμένως έχει πάρει—κατ' άρχήν τουλάχιστον—πρόικα, πρὸς άνακοφισιν έκ των βαρών του γάμου», εργάζεται για να συντηρήσει την οικογένειά του, ενώ ή σύζυγος μένει στο σπίτι και άσχολείται με τη διαχείριση των οικιακών υποθέσεων (για το λόγο αυτό ο νόμος της παραχωρεί την «έξουσία κλειδών») και με την άνατροφή των παιδιών. Το σχήμα αυτό δεν απέχει βέβαια πολύ από τη θεωρία των «τριών Κ» (Küche-Kinder-Kirche—Κουζίνα, Παιδιά, Έκκλησία),³ που στηρίζεται στη δήθεν βιολογική και πνευματική κατωτερότητα της γυναίκας.⁴

Το άποφασιστικό δικαίωμα του άνδρος έχει σάν δικαιολογητική βάση την άναγκη λήψεως αποφάσεων στην οικογένεια, χωρίς την παρέμβαση τρίτων. Είναι γεγονός δι,τι ή οικογένεια είναι μικροκοινωνία «κλειστού» τύπου, που δύσκολα επικοινωνεί με πρόσωπα ξένα πρὸς αυτή, ιδιαίτερα με φορείς της κρατικής έξουσίας. Η ένταξη λοιπόν του δικαστού, με σκοπό την άρση διαφωνίας μεταξύ των συζύγων, άποτελεί σοβαρό πρόβλημα. Έφ' όσον όμως ο Άστικός Κώδικας επιτρέπει την προσφυγή στο δικαστήριο, όταν ή απόφαση του άνδρος «παρίσταται ως κατάχρησις δικαιώματος», ή επέμβαση αυτή είναι αναπόφευκτη' έκτος δέ τούτου ή δυνατότητα λύσεως του γάμου έξ αίτιας άυταρχικής συμπεριφοράς του συζύγου οδηγεί τελικά στη δικαστική αντιμετώπιση των διαφωνιών.⁵

Οι άναμφισβήτητες πρακτικές δυσκολίες, που προκύπτουν από το σύστημα της δυαρχίας, δεν άποτελούν σε τελευταία άνάλυση παρά ένα ψευδοπρόβλημα: ή οι σύζυγοι είναι σε θέση να συμφωνήσουν, όποτε ή συμβίωση προχωρεί άμαλή, ή όχι, όποτε ή επέμβαση του δικαστού είναι τελικά μοιραία.

Το πρόβλημα, που μάζ άπασχολεί εδώ, είναι άν ο πατριαρχικός χαρακτήρας του ελληνικού Οικο-

1. Άναφέρουμε τις ακό, ουθες περιπτώσεις καταστρατήγησως του Α.Κ. από την κοινωνική πρακτική:

— Η έπίκληση ψευδών λόγων διαζύγιου, με τη συμπαιγνία των συζύγων, με σκοπό την έκδοση διαζύγιου «δι,τι ίσχυρόν κλονισμών εγγάμου συμβιώσεως, κοινή ύπατιότητα». Όπως αναφέρει ή Ξ. Σκορίνη-Παπαρηγοπούλου (ορ. cit., σελ. 185 έπ.), ένα ποσοστό 77-80% από τα διαζύγια, που έκδοίνονται με κοινή ύπατιότητα, ύποκρίπτονται συμφωνία των συζύγων.

— Η άκύρωση ενός από τους προηγηθέντες γάμους, με έπίκληση συνήθως ψευδών λόγων, επιτρέπει τη σύναψη τεταρτού, που σύμφωνα με το άρθρο 1355 Α.Κ. άπαγορεύεται.

— Η ταυτόχρονη τέλεση του γάμου δύο άδελφών με δύο άδελφές ή το αντίθετο, που σύμφωνα με το άρθρο 1358 Α.Κ. άπαγορεύεται, έπέτρεπε την παράκλιση του κωλύματος. Ηδ ή Έκκλησία άπαγόρευσε την παροχή άδείας γάμου για τις περιπτώσεις αυτές. (Άπόφαση Έκκλησίας της Έλλάδος 27 Άπριλίου 1974, που άποδέχεται την εισήγηση της μύμιου Συνοδικής Έπιτροπής. Βλέπε όμως, Σ.Ε. 3352/71, ΝοΒ 20, σ. 354.)

2. Το διαζευκτικό δηλαδή σύστημα, που είχε προτείνει ο Κων/νος Τριανταφυλλόπουλος (Πρακτικά Άναθεωρητικής Έπιτροπής, σελ. 433). Ό Έλευθέριος Βενιζέλος είχε προτείνει την καθιέρωση πολιτικού γάμου, με ταυτόχρονη δήλωση των μελλονόμενων περί της θρησκείας που πρεσβεύουν. Στην περίπτωση που ή θρησκεία αυτή άνεγνώριζε το γάμο σάν μυστήριο, ή έρωλογία θα ήταν άπαραίτητο στατιστικό στοιχείο του γάμου (Πρακτικά Άναθεωρητικής Έπιτροπής, σελ. 428).

3. J. Carbonnier, *Flexible droit*, ορ. cit., σελ. 161.

4. Πρακτικά Άναθεωρητικής Έπιτροπής, Π. Όθβατος: «Δεν είναι δυνατόν να πείσουμε τον κόσμο, δι,τι ή γυνή είναι ίση με τον άνδρα, ένθυμοίμια δέ δι,τι ο Πρόεδρος του Δικηγορικού Συλλόγου Παρισίων Henri Robert, εις άρθρον του υπό τον τίτλον 'Η δικηγορία', γράφει δι,τι ή γυνή δεν δύναται να έδοκιμήσει ως δικηγόρος, διότι στερείται της μίτικης έκείνης δύναμει, ή όποια είναι άπαραίτητος, όπως άντικρούη μίαν πάλην επί του δικαστικού βήματος, πάλην ή όποια κατά τας όξυτητας της έπιθέσεως και άντεπιθέσεως εινε ίσως δυσχερεστέρα μίς έφομομαχίας» (σελ. 550).

5. Χαρακτηριστικά άναφερόμενος δι,τι ο Άντιπρόεδρος, τότε του Συμβουλίου Έπικρατίας Σ. Παπαφράγκος, τονίζοντας τα πρόβλήματα που δά δημιουργούσε ή επέμβαση του δικαστού στη διοίκηση της οικογένειας, έπεκαλέστηκε την περίπτωση διαφωνίας για την έπιλογή του σχολείου του παιδιού. «Ηδ ή 'Αρείος Πάγος (Α.Π. 396/1965, Έλληνική Δικαιοσύνη, 7, 1966, σελ. 445) δέχθηκε δι,τι ή μονομερής έπιλογή του σχολείου από τον πατέρα, άποτελεί, κατά τις περιστάσεις, γεγονός κλονιστικό του γάμου (έπρόκειτο βέβαια για περιορισμό μαθητό σάν «έσωτερικού», περίπτωση, όπωςόδηποτε, άκραία). Ός ήταν άσφαλώς προτιμότερη ή επέμβαση του δικαστού για τη λύση της διαφωνίας, παρά για τη λύση του γάμου.

γενεακοῦ Δικαίου ἐκφράζει τὶς ὑπάρχουσες συνθήκες τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας ἢ, ἀντίθετα, ἡ ἀλλαγὴ τῶν συνθηκῶν αὐτῶν καὶ ἡ ἐξέλιξις τῶν ἠθῶν σχετικὰ μὲ τὴν κοινωνικὴ θέση τῆς γυναίκας καὶ τὴ διανομὴ τῶν ρόλων μεταξὺ τῶν συζύγων ἐπιβάλλουν τὴ μεταβολὴ τοῦ νομικοῦ συστήματος ρυθμίσεων τῶν οἰκογενειακῶν σχέσεων. Ἡ ἑλλειψὴ σχετικῶν κοινωνιολογικῶν ἐρευνῶν δυσχεραίνει τὴν ἀντιμετώπιση τοῦ προβλήματος.¹ Γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ εἶναι δόσκολο νὰ προβλεφθεῖ ἡ τύχη μεταρρυθμίσεων, ποῦ θὰ ἐξασφαλίζουν τυπικὰ τὴν ἰσότητα τῶν συζύγων καὶ ποῦ θὰ ὀργανώνουν τὴ λειτουργία τῆς οἰκογενείας μὲ βάση τὴν ἰσότητι προσφοράς τους. Ὑπάρχει κίνδυνος οἱ νομικὲς αὐτὲς μεταρρυθμίσεις νὰ μὴ ἐφαρμοστοῦν οὐσιαστικά, ὁπότε οἱ συνέπειες θὰ ἦσαν ἀρνητικὲς γιὰ τὴν ἐξέλιξις τῶν ἠθῶν.

Εἶναι ὁμως ἀναμφισβήτητο ὅτι οἱ συνθήκες τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας μεταβάλλονται, ὅσο ἀφορᾷ τὴν κοινωνικὴ καὶ οικονομικὴ θέση τῆς γυναίκας. Δὲν πρέπει ἐπομένως νὰ ὑποτιμᾶται ἡ δυνατότητα τῶν νομικῶν μεταρρυθμίσεων νὰ βροῦν ἔδαφος οὐσιαστικῆς ἐφαρμογῆς καὶ νὰ ἐπηρεάσουν τὴν κοινωνικὴ συμπεριφορὰ τῶν εὐρύτερων κοινωνικῶν στρωμάτων τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας, ἰδίως ἀπὸ τὴ στιγμή ποῦ σημαντικὸς ἀριθμὸς ἀτόμων θὰ ἀκολουθεῖ τὸ νέο κανὼν δικαίου. Ἡ θέσπιση κανόνων Οἰκογενειακοῦ Δικαίου, ποῦ κατ' ἀρχὴν φαίνονται ἴσως μακριὰ ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ κοινωνικὴ πραγματικότητα καὶ τὰ ἦθη τῆς, εἶναι δυνατὰ νὰ διευκολύνει τὶς ἐπιθυμητὲς ἐξελίξεις.² Τὸ «μῆνυμα» τοῦ νέου νομικοῦ κανόνα, ποῦ ἀπευθύνεται ἀπὸ τὸν νομοθέτη στὸ κοινὸ, μπορεῖ νὰ φθάσει σ' αὐτὸ καὶ νὰ ἐπιρραεῖ τὴν κοινωνικὴ συμπεριφορὰ, μὲ τὴν προῦ πῶθη-ση ὁμως ὅτι οἱ «ἀδιαιλῶ» ἐπικοινωνίας θὰ εἶναι ἀρκετὰ ἀποτελεσματικοί.³ Στὸ σημεῖο αὐτὸ ἐμφανίζεται ἡ σημασία τῆς πραγματικῆς γνώσεως τοῦ νόμου ἀπὸ τοὺς πολίτες. Ἰδιαιτέρα ἡ πολυνομία, ἡ ἑλλειψὴ συστηματικοῦ ἔργου καὶ ἡ ἀνυπαρξία μέσων οὐσιαστικῆς γνωστοποιήσεως τοῦ νέου νομικοῦ κανόνα, δημιουργοῦν πρόσθετα προβλήματα στὴν ἀποτελεσματικότητα τῶν νομοθετικῶν μεταρρυθμίσεων, ποῦ ἀποβλέπουν στὴ γενίκευση τῆς κοινωνικῆς ἀλλαγῆς.

1. Ἡ ἔρευνα τῆς Κ. Σαφιλιού-Rothschild, «Ἡ διάρθρωσις τῆς οἰκογενειακῆς ἐξουσίας καὶ αἱ ἐκ τῶν γάμων ἰκανοποιήσεις» (*Ἐπιθεώρησης Κοινωνικῶν Ἑρευνῶν*, 13, 1972, σελ. 92-100), ἀναφέρεται ἀποκλειστικά στὴν ἀστικὴ ἑλληνικὴ οἰκογένεια, ὅπου καὶ διαπιστώνεται βαθμιαία ἐξασθένεισις αὐτῶν ἐκ παροδοσιακῶν ἀξιών περὶ κυριαρχίας τοῦ ἀρρένου.

2. Σύμφωνα μὲ τὸν Ἀλεξ. Σβόλο, «Ὁ νομοθέτης πρέπει νὰ ἐναρμονίσῃ τὸ Δίκαιο πρὸς τὴν κοινωνικὴν πραγματικότητα, ὅσο καὶ ἂν ἡ μεταβολὴ δὲν εἶναι ἀκόμη γενική, διὰ τὰ καθόγησις τὰ ἄτομα εἰς τὴν κτήσιν νέας συνειδήσεως» (πρακτικά Ἀναθεωρητικῆς Ἐπιτροπῆς, σελ. 525).

3. Γιὰ τὴν σχέση νομοθέτου-πολίτου, σὺν σχέσιν ἐπικοινωνίας, βλ. π.χ., A. Cottino, «Un sondaggio sulla conoscenza della legge sul divorzio nell'area piemontese», στὸ περιοδικὸν *Sociologia del diritto*, 1974, I, σελ. 127-135 καὶ πῖ ἐϊδικά, σελ. 128-129.

Ἐνακεφαλαίωνοντας τὶς σκέψεις, ποῦ προηγήθη-καν πάνω στὴ σχέση Οἰκογενειακοῦ Δικαίου καὶ κοινωνικῆς ἀλλαγῆς, τόσο γενικά, ὅσο καὶ ἐϊδικότερα στὴν ἑλληνικὴ κοινωνία, μποροῦμε νὰ συνοψίσου-με τὰ συμπεράσματά μας:

— Οἱ κανόνες τοῦ Οἰκογενειακοῦ Δικαίου καθυστεροῦν, κατ' ἀρχὴν, στὶς κοινωνικὲς ἀλλαγές. Σὲ περιόδους ὁμως γενικότερων κοινωνικο-οικονομικῶν καὶ πολιτιστικῶν μεταβολῶν, τὸ Οἰκογενειακὸ Δίκαιο μπορεῖ νὰ γίνῃ ὄργανο ἀλλαγῆς στὴ δομὴ καὶ λειτουργία τῆς οἰκογένειας, ἐπιδρώντας ἔμμεσα στὴν ἐξέλιξις τῶν ἠθῶν.

— Τὸ ἑλληνικὸ Οἰκογενειακὸ Δίκαιο διακρίνεται γιὰ τὸ θρησκευτικὸ καὶ πατριαρχικὸ χαρακτῆρα του. Ὁ θρησκευτικὸς χαρακτῆρας δημιουργεῖ προβλήματα στὴν ἐξέλιξις του καὶ στὴν προσαρμογὴ του στὴν κοινωνικὴ πραγματικότητα. Ὁ πατριαρχικὸς χαρακτῆρας ἀναποκρίνεται στὴν παροδοσιακὴ κοινωνικὴ εἰκόνα (image sociale) τοῦ νομοθέτου, σχετικὰ μὲ τὴ θέση καὶ τοὺς ρόλους τῶν συζύγων στὴν οἰκογένεια.⁴ Ἡ μεταρρύθμισις τοῦ ἑλληνικοῦ Οἰκογενειακοῦ Δικαίου εἶναι, κατὰ συνέπεια, ἀναγκαία, τόσο γιὰ τὴν προσαρμογὴ του στὶς κοινωνικὲς ἀντιλήψεις καὶ ἀνάγκες, ὅσο καὶ γιὰ τὴν ἐνίσχυση τῆς ἐξελίξεως τῶν οἰκογενειακῶν ἠθῶν. Δὲν πρέπει ὁμως νὰ παραβλέπονται οἱ περιορισμένες δυνατότητες τοῦ Οἰκογενειακοῦ Δικαίου, σὺν μέσσοι κοινωνικῆς ἀλλαγῆς στὸ χῶρο τῶν οἰκογενειακῶν σχέσεων. Ἡ μετάβασις ἀπὸ τὸ παροδοσιακὸ πρὸ σύγχρονο πρό-τυπο οἰκογένειας δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ συντελεστεῖ μόνον μὲ νομικοὺς κανόνες· χρειάζονται γενικότερες μεταβολές στὶς κοινωνικο-οικονομικὲς καὶ πολιτι-στικὲς συνθήκες, ποῦ νὰ ἐξασφαλίζουν ἰσότητα τῶν φύλων, γιὰ νὰ ὀργανωθοῦν οἱ οἰκογενειακὲς σχέσεις μὲ βάση τὴν ἰσότητι προσφοράς τῶν συζύγων.

4. H. A. Michel («Modèles sociologiques de la famille dans les sociétés contemporaines», *Archives de philosophie du droit, Réformes du droit de la famille*, 1975, σελ. 127-136), διακρίνει δύο κοινωνιολογικά πρότυπα τῆς οἰκογένειας: τὸ παροδοσιακὸ πρότυπο καὶ τὸ νεωτερικόν. Τὰ κριτήρια γιὰ τὴν διαφορὰ τῶν ρόλων στὴν οἰκογένεια εἶναι, στὸ παροδοσιακὸ πρότυπο, τὸ φύλο καὶ ἡ ἡλικία· ἡ διανομὴ αὐτῆ συνδέεται μὲ ὀρισμένους μύθους, σχετικὰ μὲ τὴ θέση τοῦ ἀνδρὸς, καὶ μὲ τὴν ἰδέα εἰς αὐτὴν αὐτονομία καὶ ἡ συμπεριφορὰ (ἔδω, οἰκογε-νεακῆ) τοῦ ἀτόμου, ὑποκείται στοὺς θεσμούς, ποῦ ἡ παρά-δοσις καὶ ὁ νόμος ἔχουν καθιερωθεῖ. Τὸ παροδοσιακὸ κοινωνιολογικὸ πρότυπο καθιερωθεῖται καὶ νομικά, μὲ τὴν ἀποδοχὴ τῆς νομικῆς ὑπερροχῆς τοῦ ἀνδρὸς. Ἀντίθετα, τὸ νεωτερικὸν πρότυπο, ποῦ ἐμφανίζεται στὸ πλαίσιο κοινωνικο-οικονο-μικῶν καὶ πολιτιστικῶν ἀλλαγῶν, οἱ οἰκογενειακοὶ ρόλοι δὲν καθορίζονται ἐκ τῶν προτέρων, ἀλλὰ μποροῦν νὰ ἀναλαμβά-νονται ἀπὸ τὸν ἕνα ἢ τὸν ἄλλο σύζυγο· ταυτόχρονα καταπί-πτονται μῆτοι σχετικὰ μὲ τὴν διανομὴ τῶν ρόλων αὐτῶν.

Σύμφωνα μὲ τὴν H. A. Michel, οἱ συνθήκες τῶν μεσογειακῶν χωρῶν (Ἰσπανία, Νότια Ἴταλία, Ἑλλάδα, Β. Ἀφρικῆ, κτλ.) ἐξοικολοθοῦν νὰ ἐπιτρέπουν τὴ διατήρησις τοῦ παροδοσιακοῦ προτύπου οἰκογένειας (σελ. 133), οἱ δὲ μεταβολές ποῦ συντε-λοῦνται εἶναι περιορισμένες καὶ ἀφοροῦν κυρίως τὰ ἀστικὰ κέντρα (σελ. 134).